VARAXSHA DEVORIY SURATLARINI RESTAVRATSIYA QILGAN MUTAXASSISLAR VA ULARNING ILMIY-AMALIY TADQIQOTLARI

F.Z.Jumayev
Respublika ixtisoslashgan rassomlik maktabi
katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada Buxoro vohasidagi Varaxsha yodgorligidan topilgan devoriy suratlarni o‘rganish, saqlash va restavratsiya qilish tarixiga doir ilmiy manbalar tahlil qilinadi. V. A. Shishkin boshchiligidagi arxeologik tadqiqotlar, Ermitaj restavratori P. I. Kostrov, I. B. Bentovich va E. G. Sheyninaning konservatsiya jarayonidagi ishtiroki, 1970-yillardagi dala konservatsiyasi hamda pigment va bog‘lovchi moddalarni aniqlashga qaratilgan laboratoriya tahlillari yoritiladi. Shuningdek, suratlarni devordan ajratish va muzeyda saqlashning ilmiy natijalari hamda zamonaviy konservatsiya tamoyillari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Varaxsha, devoriy suratlar, restavratsiya, konservatsiya, P. I. Kostrov, I. B. Bentovich, E. G. Sheynina, pigmentlar, laboratoriya tahlili, madaniy meros.

O‘zbekiston hududidagi ilk o‘rta asrlarga oid monumental rangtasvir namunalari Markaziy Osiyo san’ati, saroy madaniyati va tarixiy dunyoqarashini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Afrosiyob, Bolaliktepa va Varaxsha kabi yodgorliklardan topilgan suratlar badiiy uslubi, kompozitsiyasi va texnologik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Biroq bunday asarlar ko‘pincha xom g‘isht yoki paxsa devor, loy suvoq va mo‘rt rangtasvir qatlamlarida saqlangani sababli ularni ochish, mustahkamlash va muzey sharoitiga ko‘chirish murakkab ilmiy-amaliy vazifadir [1, 179–180-b.].

Varaxsha Buxoro shahridan taxminan 30 kilometr g‘arbda joylashgan qadimiy manzilgoh bo‘lib, Buxorxudotlar qarorgohi bilan bog‘lanadi. Saroy majmuasidagi devoriy suratlar, ayniqsa, Qizil zalda tasvirlangan ov manzarasi, so‘g‘d san’atining yorqin namunalaridan biri hisoblanadi [1, 180-b.; 2]. Suratlarning saqlanib qolishi nafaqat arxeologik qazishmalar, balki restavratorlar, kimyogarlar va boshqa mutaxassislarning ko‘p yillik mehnati bilan bog‘liq.

Maqolaning maqsadi — Varaxsha suratlarini restavratsiya qilishda ishtirok etgan mutaxassislar va ularning ilmiy-amaliy ishlarini mavjud nashrlar asosida tizimlashtirish, qo‘llangan konservatsiya usullarining ahamiyatini baholash hamda tarixiy tajribaning bugungi merosni saqlash amaliyotidagi o‘rnini ko‘rsatish.

Varaxshadagi devoriy suratlar XX asrning 1930–1950-yillarida V. A. Shishkin rahbarligidagi arxeologik ekspeditsiyalar jarayonida o‘rganilgan. Ulmasovning tadqiqotida qazishmalar 1937–1954-yillar oralig‘ida olib borilgani va suratlarning ilmiy muomalaga kiritilishida Shishkin rahbarligidagi ekspeditsiyaning o‘rni ta’kidlanadi [1, 180-b.]. Shishkinning “Varaxsha” nomli monografiyasi yodgorlikning arxeologiyasi va topilmalari haqidagi asosiy nashrlardan biridir [3].

1949-yilgi ekspeditsiya ishlarida arxeolog L. I. Albaum, me’mor-rassom V. A. Nilsen, V. N. Kedrin va G. N. Nikitin qatnashgani Ulmasov tomonidan qayd etilgan. Shu manbada Ermitajdan rassom-restavrator P. I. Kostrov va E. G. Sheynina ham jalb qilingani ko‘rsatiladi [1, 180-b.]. Bu ma’lumotlar

© 2026Scottish International Conference on Multidisciplinary Research and Innovation. All Rights Reserved.

ekspeditsiya tarkibida arxeologik tadqiqot bilan birga tasviriy topilmalarni qayd etish va ularni saqlashga qaratilgan ishlar ham olib borilganini ko‘rsatadi.

Arxeologik topilma ochiq muhitga chiqqach, namlik va haroratning o‘zgarishi, suvoqning qurishi, qatlamlarning ajralishi hamda pigmentlarning to‘kilishi xavfi ortadi. Shuning uchun qazish jarayonida suratlarni tezkor hujjatlashtirish, ularning holatini qayd etish va vaqtinchalik mustahkamlash zarur bo‘lgan. Varaxsha tajribasi arxeologik ochish va konservatsiyani bir-biridan ajratib bo‘lmasligini ko‘rsatadi [1, 179–180-b.].

Varaxsha suratlarini saqlash tarixida Ermitaj restavratori Pavel Ivanovich Kostrovning faoliyati alohida ahamiyatga ega. 2024-yilda e’lon qilingan xabarlarda Qizil zal suratining bir qismi 1953-yilda V. A. Shishkin qazishmalari paytida topilgani va 1954-yilda P. I. Kostrov tomonidan restavratsiya qilingani qayd etilgan [4]. Bu ma’lumot restavratorning suratni saqlash va keyinchalik muzeyda namoyish qilishga tayyorlashdagi rolini ko‘rsatadi.

Ulmasov Kostrov bilan bir qatorda I. B. Bentovich va E. G. Sheyninaning ishlarini ham yoritadi. Muallifning yozishicha, Bentovich va Sheynina kimyogarlar bilan hamkorlikda devoriy suratlarni mustahkamlash uchun polibutilmetakrilat (PBMA) eritmalaridan foydalanish usulini ishlab chiqishda qatnashgan. Mazkur usul 1952–1954-yillarda Panjikent suratlarini konservatsiya qilishda qo‘llangan [1, 181-b.]. Bu holat Markaziy Osiyodagi loy asosli monumental rangtasvirni saqlash bo‘yicha ilmiy tajribalar bir yodgorlik bilan cheklanmaganini ko‘rsatadi.

PBMA kabi polimerlar tarixiy konservatsiya amaliyotida mo‘rt rangtasvir qatlamlarini mustahkamlash maqsadida sinovdan o‘tkazilgan. Biroq muayyan materialning samaradorligi uning keyingi qarishi, qatlamning bug‘ va namlik o‘tkazuvchanligi hamda pigmentlar bilan o‘zaro ta’siriga bog‘liq. Shu sababli tarixiy usulni bugungi kunda qayta qo‘llashdan avval suratning texnik holati va avvalgi aralashuvlar laboratoriya sharoitida baholanishi kerak [1, 181–182-b.].

Kostrov, Bentovich va Sheyninaning tajribasi restavratsiya faqat tasvirning tashqi ko‘rinishini tiklash emas, balki uning moddiy tuzilishini saqlashga qaratilgan ilmiy faoliyat ekanini namoyon etadi. Bu jarayonda rassom-restavratorning amaliy mahorati kimyogar va materialshunoslarning tahlillari bilan to‘ldirilgan.

Varaxsha suratlarini saqlashning navbatdagi muhim bosqichi 1970-yillarda kuzatiladi. Ulmasovning ma’lumotiga ko‘ra, O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Arxeologiya instituti va Moskva Restavratsiya instituti hamkorligida yodgorlikda tadqiqotlar davom ettirilgan. Jumladan, Ko‘k zalning janubiy devoridagi suratlarni ko‘chirish masalasi ko‘rib chiqilgan [1, 181-b.; 5].

1974-yilda Butunittifoq Markaziy ilmiy-tadqiqot laboratoriyasi mutaxassislari loy asosidagi monumental rangtasvirni dala sharoitida konservatsiya qilish tajribalarini o‘tkazgan. Rangtasvir va suvoq qatlamlarini mustahkamlash uchun turli sintetik polimerlar, jumladan, polivinil spirti, PBMA eritmalari va boshqa bog‘lovchi materiallar sinovdan o‘tkazilgan. Tajribalar suratning chetlari va mo‘rt qatlamlarini mustahkamlash, shuningdek, devordan ajratish jarayonidagi yo‘qotishlarni kamaytirishga qaratilgan edi [1, 182-b.; 6, 10–11-b.].

Konservatsiya bilan bir qatorda, suratlarning fizik-kimyoviy tarkibini aniqlash ham muhim yo‘nalish bo‘lgan. Ulmasov qizil pigment tarkibida simob sulfidi (HgS) aniqlanganini va tadqiqotlarda mikrokristallografiya, xromatografiya hamda infraqizil spektroskopiya kabi usullardan foydalanilganini qayd etadi [1, 182-b.]. Bunday tahlillar pigmentlarni aniqlash, rangtasvir texnologiyasini tushunish va kelgusida mos konservatsiya vositalarini tanlash uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

© 2026Scottish International Conference on Multidisciplinary Research and Innovation. All Rights Reserved.

Bog‘lovchi moddalar bo‘yicha tadqiqotlarda oqsil va uglevod tarkibli organik birikmalar, jumladan, hayvon yelimi, kazein, un yelimi va tuxum oqi kabi moddalar tilga olinadi. Bu natijalarni barcha surat qismlariga bir xil tatbiq etish to‘g‘ri emas: har bir namunaning tarkibi va holati alohida tahlil bilan tasdiqlanishi lozim [1, 182-b.; 7, 16–18-b.]. Mazkur ehtiyotkor yondashuv ilmiy asoslangan restavratsiyaning muhim talabidir. 1987–1991-yillarda G. V. Shishkina boshchiligidagi Markaziy Osiyo arxeologik ekspeditsiyasi Varaxsha yodgorligida tadqiqotlar olib borgan. Bu davrda saroyning me’moriy bezaklari va devoriy suratlarining ayrim bo‘laklari qayd etilgan [1, 181–182-b.; 8]. Keyingi tadqiqotlar yodgorlikning qurilish bosqichlari va suratlarning tarixiy kontekstini yanada aniqlashtirish zarurligini ko‘rsatdi.

A. Naymark Varaxsha bo‘yicha tadqiqotida 1970-yillarda Ko‘k zalning janubiy devoridagi suratlar ko‘chirilgani, 1986–1991-yillarda esa yodgorlikda yangi qazishmalar olib borilganini ta’kidlaydi [2]. Bu ma’lumot suratlarni muzeyga ko‘chirish ularni jismonan saqlash imkonini bergan bo‘lsa-da, asl me’moriy muhitdan ajratib qo‘yishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Devoriy suratning tarixiy qiymati faqat tasvirning o‘zida emas, balki uning me’moriy makon, devor konstruksiyasi va boshqa bezaklar bilan aloqasida ham namoyon bo‘ladi. Shu bois bugungi muzeylashtirish amaliyotida suratning dastlabki joylashuvini, o‘lchamlarini, shikastlanish xaritasini va restavratsiya bosqichlarini to‘liq hujjatlashtirish zarur. ICOMOSning devoriy suratlarni saqlash va konservatsiya-restavratsiya qilish tamoyillari ham ilmiy hujjatlashtirish, profilaktik saqlash va ehtiyotkor aralashuvning ahamiyatini ta’kidlaydi [9].

Varaxsha suratlarini saqlash ishlari hozirgi davrda ham davom etmoqda. 2024-yil avgust oyida O‘zbekiston tarixi davlat muzeyida Varaxshadan topilgan devoriy suratni rejali restavratsiya qilish ishlari olib borilayotgani haqida xabar berilgan. Xabarda suratning bir qismi 2022-yilda Luvr muzeyidagi ko‘rgazma uchun restavratsiya qilingani, keyinchalik esa butun freska ustida fransuz mutaxassislari ishlagani qayd etiladi [4]. Ushbu ma’lumot restavratsiya bir martalik amaliyot emas, balki muntazam tekshiruv va bosqichma-bosqich saqlash jarayoni ekanini ko‘rsatadi.

Zamonaviy yondashuvda restavrator avvalgi ishlovlar va materiallarni aniqlashi, mavjud shikastlanishlarni xaritalashi, pigment va suvoq qatlamlarining barqarorligini baholashi hamda zarur aralashuvni ilmiy asoslab berishi kerak. Asosiy maqsad suratni yangidek ko‘rsatish emas, balki asl materialni imkon qadar saqlash, buzilish jarayonlarini sekinlashtirish va keyingi tadqiqotlar uchun uning axborot qiymatini yo‘qotmaslikdir [9; 10].

Varaxsha tajribasi arxeolog, rassom-restavrator, kimyogar, materialshunos va muzey xodimlari hamkorligining zarurligini tasdiqlaydi. Tarixiy restavratsiya hujjatlarini tizimlashtirish, avval qo‘llangan polimerlarning hozirgi holatini o‘rganish, raqamli fotoqayd va uch o‘lchamli hujjatlashtirishni joriy etish kelgusidagi konservatsiya ishlarining ilmiy asoslanganligini oshiradi.

Varaxsha devoriy suratlarini restavratsiya qilish tarixi arxeologik izlanish, amaliy konservatsiya va laboratoriya tadqiqotlarining o‘zaro bog‘liqligini namoyon etadi. V. A. Shishkin boshchiligidagi ekspeditsiyalar suratlarni aniqlash va hujjatlashtirishga asos yaratgan. P. I. Kostrov, I. B. Bentovich va E. G. Sheynina kabi mutaxassislarning faoliyati suratlarni saqlash, devordan ajratish va mustahkamlash tajribasini rivojlantirishda muhim o‘rin tutgan. 1970-yillardagi dala sinovlari va fizik-kimyoviy tahlillar esa konservatsiya materiallarini tanlash uchun zarur ma’lumotlarni taqdim etgan.

Manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Varaxsha suratlarini uzoq muddat saqlash uchun faqat tarixiy restavratsiya usullarini qayd etish yetarli emas. Avvalgi aralashuvlarni baholash, materiallarning

© 2026Scottish International Conference on Multidisciplinary Research and Innovation. All Rights Reserved.

qarishini kuzatish, muntazam monitoring va ilmiy hujjatlashtirishni davom ettirish lozim. Ushbu yondashuv Varaxsha devoriy suratlarining badiiy va tarixiy qiymatini kelajak avlodlar uchun saqlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Ulmasov A. F. About the History of Conservation of Sogdian Wall Painting from Varaksha // ISJ Theoretical & Applied Science. — 2022. — Vol. 113, No. 9. — P. 179–184. DOI: https://doi.org/10.15863/TAS.2022.09.113.34.
2. Naymark A. Returning to Varakhsha // The Silk Road Foundation Newsletter. — 2003. — Vol. 1, No. 2. — P. 1–22. URL: https://cais-soas.com/CAIS/Archaeology/Greater-Iran/return_varakhsha.htm.
3. Shishkin V. A. Varakhsha. — Moskva: Izdatel’stvo Akademii nauk SSSR, 1963. — 252 s.
4. UzA. Restavratsiya freski iz gorodishcha Varakhsha. — 8 avgusta 2024. URL: https://uza.uz/ru/posts/restavraciya-freski-iz-gorodischa-varaxsha_623315.
5. IICAS. Arkhivnye materialy Gosudarstvennogo muzeya Vostoka // Arkheologiya Tsentral’noy Azii: arkhivnye materialy. — T. 2. — Samarkand, 2015.
6. Buriy V. P., Obelchenko O. V. Raboty VSNILKR na gorodishche Varakhsha // Restavratsiya, issledovanie i khranenie muzeynykh khudozhestvennykh tsennostey. — Moskva: IPKI, 1976. — Vyp. 1. — S. 10–11.
7. Jelninskaya Z. M. Analiz pigmentov i svyazuyushchikh sredneaziatskoy zhivopisi na ganchevom grunte lessovoy shtukaturke // Restavratsiya, issledovanie i khranenie muzeynykh khudozhestvennykh tsennostey. — Moskva: IPKI, 1976. — Vyp. 1. — S. 16–18.
8. Shishkina G. V. Varakhsha // Kul’tura i iskusstvo drevnego Uzbekistana: katalog vystavki. — Moskva: Vneshtorgizdat, 1991. — S. 55.
9. ICOMOS. Principles for the Preservation and Conservation-Restoration of Wall Paintings. — 2003. URL: https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/wallpaintings_e.pdf.
10. Abdullayeva N. S. The Problem of Transferring and Musealizing Monumental Wall Paintings: An Analysis of the Experience of the Varakhsha and Panjikent Monuments // Oriental Journal of History, Politics and Law. — 2026. — Vol. 6, No. 9. — P. 112–118. DOI: https://doi.org/10.37547/supsci-ojhpl-06-09-13.

© 2026Scottish International Conference on Multidisciplinary Research and Innovation. All Rights Reserved.